

ӘОЖ 93/94

**ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІНЕ ҰЛТ
ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫ**

Сағадатов Туран Турланович

turan.sagadatov@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Тарих факультетінің магистранты

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент Қ.О. Сейтказина

XX ғасырдың басында қазақ қоғамын дүр сілкіндірген оқиғалардың бірі – Патша үкіметінің қазақ халқын отырықшыландыру туралы ереженің қабылдануы болды. Бұл мәселеге қатысты ұлт зияларының пікірлері де екі жақты болғаны анық. Ұлт зиялыларының көкейіндегі ойлары сол кезеңдегі белгілі газет-журнал беттерінде жарық көрді. Негізгі пікірталас алаңы – әрбір қазақ халқының санасын оятуға еңбек етіп жүрген Алаш партиясының негізгі баспасөз органының бас редакторы Ахмет Байтұрсынов болатын. 1913-1918 жылдары Орынбор қаласында жұмыс жасаған – «Қазақ газеті» болса, екіншісі, бас

редакторы Мұхаммеджан Сералин мен оның жанындағы Жаһанша Сейдалин, Бақытжан Қаратаев секілді тұлғалардың ойы басылып шыққан – «Айқап» журналы болды. Бұл авторлар қазақтар жерді отырықшылық деп аталатын нормаға сәйкес қабылдап, егіншілікпен айналыса бастауы керек пе, әлде олар жерді көшпелі нормаға сәйкес қабылдап, кезбелілікті жалғастыра беруі керек пе деген мәселені талқылады.

Қазақтар үшін жер алудың көшпелі нормаларын 1896 жылы Ақмола, Семей және Торғай облыстарының (Солтүстік және Шығыс Қазақстан) 12 ауданында жүргізілген Щербина экспедициясы анықтап берген еді. Қалған жерлер «мемлекеттік меншік» деп жарияланды. Кейінірек бұл көшпелі нормалар бірнеше есе азайды, сондықтан қазақтар өз төрт – түліктерін күрт азайған аумақтарда жаю мүмкін болмады. 1909 жылғы 9 маусымдағы патша жарлығына сәйкес қазақтар да, орыс шаруалары да отырықшы нормаларға сәйкес жер ала алады. Отырықшы норма әр адамға 15 ондық жер болса, көшпелі норма отбасығы 15 ондық болды. Қазақ жерлерін басып алудың патшалық саясаты отырықшылықтың артықшылығын айқындайтын, "мәдениетпен", прогреспен, еуропалық өркениетпен т.б. теңестірілетін насихатпен ілесе жүрді.

Сонымен бірге көшпелі өмір артта қалумен, регрессиямен, жыртқыштықпен және варваризммен байланысты болды. Мысалы, Г.Агаревский қазақ революционері Тұрар Рысқұловпен пікірталасында былай деп тұжырымдайды: «Экономикалық тарихтан белгілі болғандай, көшпелі халықтар деп аталатындардың барлығы кедей және бейқам болған. Бірақ олар басқаша бола алмады, өйткені жиі қоныс аудару кезінде өзіңізбен бірге көп нәрсені алу қиын болды. Егер «екі қозғалыс бірдей» деген сөз рас болса, онда көшпенді көптеген нәрселер нашарлап, бұзылып, жоғалған кезде көптеген қозғалыстарды бастан кешіреді. Осы себепті көшпенді материалдық игіліктерді жинақтай алмайды. Сондай-ақ, экономикалық күші жоқ адамдар рухани құндылықтарға ие емес және ғылым мен өнермен айналыса алмайтыны белгілі. Көшпелі халық ешқашан отырықшы халықтармен бәсекелесе алмайды және - сенімді түрде айтуға болады-соңғысына экономикалық тәуелділікте қалады және оларға бағынады. Экономикалық тәуелділік, өз кезегінде саяси тәуелділікті тудырады» деген тұжырымдаманы атаған болатын.

Алаш көшбасшысы Әлихан Бөкейханов патша үкіметі қазақтарды мәдениетке жақындату ниетімен емес, орыс шаруаларына көбірек еркін жер беру үшін отырықшылыққа мәжбүрлегенін атап өтті. Бөкейханов Үкімет осы ғасырдың басында ең жақсы жерлерді орыстар жаулап алғаны туралы көп алаңдамайтынын, ал қазақтар қалған жерлерде шаруашылықты сәтті жүргізе алмайтынын, өйткені оларда қажетті ауылшаруашылық тәжірибесі жоқ екенін атап өтті. Ол сондай-ақ қазақтар жерді отырықшылық нормасына сәйкес тек қана өз еркі бойынша қабылдауы тиіс екенін атап өтті. Ол Глинканың төртінші орыс Думасындағы сөзін мысалға келтірді: "біз орыс шаруаларына қазақтар үшін пайдасыз жерлерді ғана береміз. Егер біз қазақтарға көшпелі нормаға сәйкес жер берсек, онда орыс шаруалары үшін жер қалмайды". Қазақтарға жерді мерзімсіз пайдалануға берудің қажеті жоқ". Глинка сонымен бірге қазақтар өз бастамасы бойынша жерге отырықшы нормаға сәйкес өтінім берді деп мәлімдеді. Әлихан Бөкейханов соңғы тұжырымның толық жалған екенін атап өтті.

Ахмет Байтұрсынов мәселенің саяси және мәдени аспектілерін ажырата білу қажеттігін атап көрсетті: патша үкіметі қоныс аудару саясатының мәдени аспектілерін атап көрсеткенімен, оның негізгі қызметі Ресейдің өзіндік аграрлық мәселелерін шешуге бағытталған болатын. Ахмет Байтұрсынов және «Айқап» журналы редакторлары, сондай-ақ кейбір татар лидерлері Ресей үкіметінің көші-қон саясатының мәдени және саяси аспектілері арасында айырмашылықтар жасамағанын атап өтті, олар қазақтарға тезірек орнығуына қысым жасады. Ол мұндай саясат қазақ даласындағы нақты жағдай туралы ақпараттың жетіспеушілігінің нәтижесі деп есептеді. Екінші жағынан «Айқап» журналын басылымға дайындайтындар қазақ зиялыларының ішіндегі отырықшылыққа толық көшуді үгіттейтін прогрессивті бөлігі болып саналды. Жоғарыда аталған екі мерзімді басылым арасындағы пікірталасты неғұрлым егжей-тегжейлі талдау шын мәнінде қазақ зиялыларының екі тобы да отырықшылыққа қолдау білдірді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Олардың

арасындағы түбегейлі айырмашылық олардың осы ауысуды қабылдауға тиісті жолдары мен формаларын түсінуінде болды.

«Айқап» журналы көшбасшылары қазақтар отырықшы өмір салтын неғұрлым ерте бастаса, соғұрлым олар білім алып, еуропалық мәдениетке қосылады, деп сендірді. Мұхамеджан Сералин отырықшы өмір салтына көшу қазақ халқын ұлт ретінде сақтаудың маңызды шарты деп есептеді: "қазақтардың орыс шаруаларының нормалары бойынша жер қабылдауға негізделген ауыл шаруашылығына көшумен қатар жүретін қоныстар мен қалалардың құрылысы қарама - қарсы шешімнен гөрі пайдалы болатынына сенімдіміз. Қазақ халқының бір аумаққа топтасуы оны ұлт ретінде сақтап қалуға көмектеседі. Олай болмаған жағдайда көшпелі ауылдарбытырап, көп ұзамай құнарлы жерлерін жоғалтады. Содан кейін отырықшы өмір салтына көшу үшін кеш болады, өйткені осы уақытқа дейін барлық егістік жерлер бөлініп, басып алынады". М. Сералин қазіргі ғылым көшпелілікке қарағанда отырықшылықтың артықшылықтарын дәлелдегенін атап өтті. Ол көшпелілік кезеңі біраз уақыт өтті деп мәлімдеген, бірақ қазақтар кезбе жүруді жалғастырды және көшпелі өмір салтын өздерінің жалғыз бақыты деп санады. Мұхамеджан Сералин мен Бақытжан Қаратаев өздерінің туыстарының көмегімен туған жері Қостанай провинциясында (Солтүстік Қазақстан) отырықшылықтың артықшылықтарын жеке мысалмен көрсету үшін қоныстар ұйымдастырды. Бірақ тұтастай алғанда, отырықшылық танымал болмады. Сералин мен Қаратаевтың идеяларын негізінен кедей қазақтар қолдады. Сералиннің өзі түсіндірді бұл факт "пайдалы заттарды пайдасыздан ажырата алмаған" қазақтардың мәдени артта қалуымен түсіндіріледі.

Қазақ газеті астаналық округтен (Солтүстік Қазақстан) келген 64 қазақ отбасының осы мақсат үшін арнайы салынған қалаға қоныстануға талпынысы туралы хабарлады. Бұл қазақтар ауыл шаруашылығымен айналысуды және "ер адамдар сияқты үйлерде тұруды" шешті. Олар тіпті орыс шаруа қауымдастықтарына еліктеп, ақсақалды (ауыл ақсақалын) таңдады. Бірақ үш жылдан кейін бұл қала құлады. Мақала авторы шексіз даудамайдан басқа, тіпті толық салынған үйлер немесе басқа "мәдени белгілер" болмағанын атап өтті. Қажетті білім мен дағдылар болмаған жағдайда, осы қаланың қазақтары ауыл шаруашылығымен қарапайым тәсілмен айналысқан. Жазда қыдыруға тыйым салынған кезде олар қатты қайғырды. Автор келесі қорытындыға келді: "біртүрлі өмір салтын бірден қабылдау оңай емес". Ол сондай-ақ бұл қазақтарды әр топты орыс ауылына қосу немесе оларды қалада тұруға үйрету үшін 10 отбасына бөлу жоспарлары туралы жазды.

Қазақтың аса көрнекті жазушыларының бірі Мұхтар Әуезовтің айтуынша, аңшылық-тарихи қалыптасқан алғашқы мәдениет түрі. Одан кейін көшпелі өмір салты, содан кейін ауыл шаруашылығы, содан кейін балық аулау болды. Экономикалық қызметтің барлық басқа түрлері кейінірек дамыды. Әр түрлі климаттық жағдайлар, сондай-ақ экономикалық қызмет түрлері адамдардың табиғатына да, олардың мәдениетті қабылдау қабілетіне де әсер етеді. Мысалы, аң аулау, сондай-ақ балық аулау адамнан көп күш, күшті ерік, ұстамдылық, шыдамдылық пен батылдықты қажет етеді. Барлық осы сипаттамалар мәдениеттің салыстырмалы түрде оңай сіңуіне ықпал етеді. Көшпелі халықтардың табиғаты көршілерінің сипатына байланысты. Егер соңғысы көшпенділердің өмірін бұзса, онда көшпенділер батыл, тұрақты және соғысқұмар болады. Бірақ егер көшпенділердің тыныш өмірін бұзатын факторлар болмаса, онда соңғылардың мінезі тұрақсыз, жалқау және ұсақ болады. Соңғы аталған сипаттамалары бар халықтар мәдениет пен ғылымды тек қиындықпен қабылдайды. Мұхтар Әуезов қазақтардың соңғы халық қатарына жататынына сенімді болды. Сондықтан олар өздерінің дәстүрлі экономикаларын өзгертіп, қоныстануға мәжбүр болды. Тек осылай ғана олар ұмытылған энергиясын, ерік-жігерін және жауынгерлік сипатын жандандыра алды. Әуезов сонымен қатар мал шаруашылығымен айналысатын барлық халықтар көшпенді емес (Швейцария, Голландия) екенін атап өтті. Соңғылары күшті рухының арқасында мәдениет саласында айтарлықтай жетістіктерге жетеді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров мәдениетті өзінше жеткізе білген. Оның көзқарасы бойынша мәдениетті "азигияның анықтамасы" (физикалық сипаттамалары), яғни паровоз

немесе телеграф сияқты адамзат өмірін жеңілдететін әдістермен сипаттауға болады. Сонымен қатар, мәдениетке "ар азигия" (моральдық қасиеттер) немесе әділеттілік кіреді. Технологиялық прогрестің өзі, әділеттіліксіз, адамзатты бақытты ете алмайды. Бұл тұжырымның дәлелі ретінде Торайғыров Бірінші дүниежүзілік соғыстың мысалына сілтеме жасайды, ол техникалық дамыған еуропа елдерінің бастамасымен миллиондаған отбасыларға бақытсыздық пен қайғы әкелді. Моральдық көзқарастардың бақылаусыз технологиялық прогресс тіпті зиянды салдарға әкелуі мүмкін, атап айтқанда, техникалық дамыған елдер дамымаған және кедей елдерді құлдыққа алып, олардың заманауи технологияларға жетуіне жол бермейді. Алайда, Торайғыров қазақтар еуропалық мәдениетті қабылдауы керек деп есептеді, өйткені олар тек осылай ғана қазақтың ұлттық бірегейлігін сақтай алады ("qazaqtyq"). Ол қазіргі еуропалық өркениет деңгейіне жету үшін 20-30 жыл жеткілікті болар еді деп ынта білдірді. Әлихан Бөкейханов бәсекелесудің тағы бір қызықты әдісін ұсынды. Мақалаларының бірінде ол – «өмір өзгерді» деп жазды. Егер бұрын малы бар бай болса, бүгінде бұл рөлді ақша атқарды. Сондықтан, қазір көшпелі мал өсіру дағдыларын қолданып жүрген қазақтар өз өнімдерін нарықта сату арқылы ақша таба алар еді. Қазақтар сондай-ақ, мал шаруашылығы өнімдерін орыс шаруаларының ауыл шаруашылығы өнімдеріне айырбастай алады, осылайша өз қажеттіліктерін де, орыс шаруаларының қажеттіліктерін де қанағаттандыра алады.

Қазақстанның қоғамдық пікір көшбасшыларының жоғарыда аталған топтарының ешқайсысы көшпелі өмір салтын ұлттық бірегейлікті сақтау ретінде қарастырған жоқ және отырықшылықты "qazaqtyq" - тің өзгеруімен немесе жоғалуымен байланыстырмады деп қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, олар қазақ көшпелі қоғамын өндірістің ерекше тәсілі ретінде емес, нақты климаттық жағдайларға, халықтың тығыздығына және аумақтың көлеміне байланысты мал шаруашылығының ерекше түрі ретінде қарастырды. Сондықтан олар Швейцария мен Голландиядағы мал шаруашылығының түбегейлі айырмашылықтарын көрген жоқ. Ұлт зиялыларымыздың әр ойынан, қандай партияда, қандай саяси бағытты ұстанса да, барлығының да ортақ бір ойы қазақ халқының жарқын болашағын бәрінен де жоғары қойғандығын байқауға болады. Әлем елдерінің, тарихын экономикасын зерттей отыра, қазаққа сәйкес келетін дәстүрді іздегендігін, сол әлемде жасалып жатқан жаңалықтарға қазақ халқының да белсенді араласуына, көшпелі қоғамның кедергі жасап отқанын олар жақсы түсініп отырған болатын. Бұл жерде тек қана жер мәселесі ғана емес, үлкен мәдени құндылықтарды да атап отырғандарын да атап өткен жөн. Қазіргі қазақ қоғамының да негізгі бағыты – ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялырамыздың бастап кеткен бағытын жалғастырып, әлем елдерінің озық үлгілерінің ішінен үздігін таңдай отыра, жарқын болашақты қалыптастыру болып табылады деген ойдамын. Мемлекеттің мықты болуы географиялық жағдайға немесе экономикалық тұрақтылыққа ғана емес, адами факторға да байланысты десек болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Agarevsky G.K. «kirgizskoi intelligentsii [To the Kirghiz Intelligentsia]», Nasha gazeta, 1918.
2. Байтұрсынов А., «Қазақ һәм жер шежіресі», Қазақ газеті, 1914.
3. Бөкейханов Ә., «Жауап хат», Қазақ газеті, 1913
4. Бөкейханов Ә., «Қазақтың тарихы. Сөз басы», Қазақ газеті , 1913
5. Зиманов С.З., Идрисов К.Ж. «Общественно политические взгляды Мухамметжана Сералина», Алматы, 1989.